IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 21 Issue 02 May 2026

AYBSIZLIK PREZUMPSIYASI: JINOYAT PROTSESSIDA SHAXS HUQUQLARINING ASOSIY KAFOLATI

To'rayeva Shahrizoda Zafar qizi
Jahon iqtisodiyot va diplomatiya universeteti
E-mail: turayevashahrizodazafarovna
+998910282602
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20205515

Annotatsiya: Mazkur maqolada aybsizlik prezumpsiyasining jinoyat protsessidagi o'rni, uning xalqaro va milliy huquqiy asoslari, shaxs huquqlarini himoya qilishdagi ahamiyati hamda sud-tergov amaliyotidagi dolzarb jihatlari tahlil qilinadi. Aybsizlik prezumpsiyasi demokratik huquqiy davlatning asosiy tamoyillaridan biri bo'lib, u insonning sha'ni, qadr-qimmati va erkinliklarini himoya qilishga xizmat qiladi. Maqolada O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Jinoyat-protsessual kodeksi, Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt hamda Yevropa inson huquqlari konvensiyasi normalari asosida mazkur institutning huquqiy mazmuni ochib berilgan. Shuningdek, aybsizlik prezumpsiyasining sud amaliyotidagi qo'llanishi, dalillarni baholash jarayoni, ayblovni isbotlash majburiyati va shubhalarni ayblanuvchi foydasiga talqin qilish tamoyili ilmiy jihatdan asoslangan holda yoritilgan.

Kalit so'zlar: Aybsizlik prezumpsiyasi, jinoyat protsessi, inson huquqlari, adolatli sudlov, ayblov, sud hukmi, jinoyat-protsessual huquq, konstitutsiyaviy kafolat, dalillar, sud amaliyoti.

Аннотация: В данной статье анализируются роль презумпции невиновности в уголовном процессе, её международные и национальные правовые основы, значение в защите прав личности, а также актуальные аспекты судебно-следственной практики. Презумпция невиновности является одним из основных принципов демократического правового государства и служит защите чести, достоинства и свобод человека. В статье на основе норм Конституции Республики Узбекистан, Уголовно-процессуального кодекса, Всеобщей декларации прав человека, Международного пакта о гражданских и политических правах, а также Европейской конвенции по правам человека раскрыто правовое содержание данного института. Кроме того, научно обоснованы вопросы применения презумпции невиновности в судебной практике, процесса оценки доказательств, обязанности доказывания обвинения и принципа толкования сомнений в пользу обвиняемого.

Ключевые слова: презумпция невиновности, уголовный процесс, права человека, справедливое правосудие, обвинение, судебный приговор, уголовно-процессуальное право, конституционная гарантия, доказательства, судебная практика.

Abstract: This article analyzes the role of the presumption of innocence in criminal proceedings, its international and national legal foundations, its significance in protecting individual rights, and current issues in judicial and investigative practice. The presumption of innocence is one of the fundamental principles of a democratic state governed by the rule of law and serves to protect human honor, dignity, and freedoms. Based on the norms of the Constitution of the Republic of Uzbekistan, the Criminal Procedure Code, the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights, and the European Convention on Human Rights, the article reveals the legal essence of this institution.

Furthermore, the application of the presumption of innocence in judicial practice, the process of evaluating evidence, the obligation to prove accusations, and the principle of interpreting doubts in favor of the accused are scientifically substantiated.

Keywords: presumption of innocence, criminal procedure, human rights, fair justice, accusation, court judgment, criminal procedural law, constitutional guarantee, evidence, judicial practice.

Kirish

Aybsizlik prezumpsiyasi jinoyat-protsessual huquqning fundamental tamoyillaridan biri hisoblanadi. Mazkur prinsipga ko‘ra, shaxsning aybi qonunda belgilangan tartibda isbotlanmaguncha va sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi bilan aniqlanmaguncha u aybsiz hisoblanadi [1]. Ushbu tamoyil inson huquq va erkinliklarini himoya qilishning muhim vositasi sifatida demokratik davlatlarning huquq tizimida mustahkam o‘rin egallaydi.

O‘zbekiston Respublikasida aybsizlik prezumpsiyasi Konstitutsiyaning 28-moddasida mustahkamlangan bo‘lib, unga muvofiq hech kim sudning qonuniy kuchga kirgan hukmisiz jinoyatda aybdor deb topilishi mumkin emas [2]. Shuningdek, Jinoyat-protsessual kodeksining 23-moddasida gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchi aybi isbotlangunga qadar aybsiz hisoblanishi belgilangan [3].

Mazkur tamoyil xalqaro huquqiy hujjatlarda ham o‘z aksini topgan. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 11-moddasida har bir inson aybi sud tartibida aniqlanmaguncha aybsiz deb hisoblanishi belgilangan [4]. Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro paktning 14-moddasi ham ushbu prinsipni mustahkamlaydi [5]. Yevropa inson huquqlari konvensiyasining 6-moddasi esa adolatli sudlovning asosiy elementi sifatida aybsizlik prezumpsiyasini e’tirof etadi [6].

Aybsizlik prezumpsiyasi nafaqat huquqiy, balki ijtimoiy ahamiyatga ham ega. Ushbu tamoyil shaxsni asossiz ayblash, noqonuniy jazolash va davlat organlarining o‘zboshimchaligidan himoya qiladi. Shu bilan birga, u sud-tergov organlarining faoliyatida qonuniylik, xolislik va obyektivlikni ta’minlashga xizmat qiladi [7]. Shu sababli mazkur institutni ilmiy jihatdan tadqiq etish zamonaviy jinoyat-protsessual huquqning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Metodologiya

Maqolani tayyorlashda qiyosiy-huquqiy, tizimli-tahliliy, formal-yuridik hamda statistik metodlardan foydalanildi. Tadqiqot davomida O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Jinoyat-protsessual kodeksi, Oliy sud Plenumining qarorlari, xalqaro huquqiy hujjatlar va ilmiy adabiyotlar o‘rganildi.

Qiyosiy-huquqiy metod yordamida O‘zbekiston qonunchiligidagi aybsizlik prezumpsiyasi xalqaro standartlar bilan solishtirildi. Tizimli-tahliliy metod asosida jinoyat protsessidagi aybsizlik prezumpsiyasining funksiyalari, tamoyillari va amaliy mexanizmlari o‘rganildi. Formal-yuridik metod orqali normativ-huquqiy hujjatlardagi qoidalar sharh qilindi.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining dalillarni baholash va oqlov hukmlariga oid qarorlari tahlil qilindi [8]. Tadqiqot davomida ilmiy manbalar, sud amaliyoti va xalqaro tashkilotlar materiallariga murojaat qilindi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari aybsizlik prezumpsiyasi jinoyat protsessida shaxs huquqlarini himoya qiluvchi eng muhim kafolatlardan biri ekanligini ko‘rsatdi. Ushbu prinsip quyidagi asosiy elementlarni o‘z ichiga oladi:

- shaxsning aybi sud hukmigacha isbotlangan deb hisoblanmasligi;
- ayblovni isbotlash majburiyatining davlat organlari zimmasiga yuklatilishi;

- ayblanuvchining o‘z aybsizligini isbotlashga majbur emasligi;
- bartaraf etib bo‘lmaydigan shubhalarning ayblanuvchi foydasiga hal qilinishi.

Jinoyat-protsessual kodeksiga ko‘ra, ayblov faqat ishonchli va qonuniy dalillar asosida isbotlanishi mumkin [3]. Oliy sud Plenumining qarorlarida ham dalillarning maqbulligi va xolisligiga oid shubhalar sudlanuvchi foydasiga talqin qilinishi lozimligi qayd etilgan [8]. Mazkur norma aybsizlik prezumpsiyasining amaliy ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot davomida ayrim hollarda ommaviy axborot vositalarida sud hukmigacha shaxsni jinoyatchi sifatida talqin qilish holatlari mavjudligi aniqlandi. Bunday holatlar aybsizlik prezumpsiyasi prinsipiga zid bo‘lib, jamiyatda noto‘g‘ri huquqiy tasavvur shakllanishiga sabab bo‘ladi [9].

Xalqaro amaliyot tahlili shuni ko‘rsatadiki, aybsizlik prezumpsiyasi buzilishi inson huquqlarining jiddiy cheklanishiga olib keladi. Yevropa inson huquqlari sudi amaliyotida ham davlat organlari yoki mansabdor shaxslar tomonidan sud hukmisiz shaxsni aybdor sifatida ko‘rsatish Konvensiyaning 6-moddasi buzilishi sifatida baholanadi [6]

Tahlil va muhokama

Aybsizlik prezumpsiyasi jinoyat-protsessual huquqning eng muhim demokratik tamoyillaridan biri sifatida inson huquqlarini himoya qilish tizimida alohida o‘rin egallaydi. Mazkur prinsipning asosiy mohiyati shundan iboratki, shaxsning aybi qonuniy tartibda sud tomonidan isbotlanmaguncha u aybsiz deb hisoblanadi. Ushbu qoida zamonaviy huquqiy davlatning ajralmas belgilaridan biri bo‘lib, shaxs erkinligi, sha’ni va qadr-qimmatini himoya qilishga xizmat qiladi [1].

Aybsizlik prezumpsiyasi qadimgi Rim huquqidan boshlab shakllangan huquqiy tamoyillardan biri hisoblanadi. Rim yuristlari tomonidan ilgari surilgan “Ei incumbit probatio qui dicit, non qui negat” (“Isbotlash majburiyati inkor qiluvchiga emas, da’vo qiluvchiga yuklatiladi”) prinsipi bugungi jinoyat protsessining asosiy negizlaridan biri bo‘lib qolmoqda [3]. Keyinchalik ushbu tamoyil Yevropa davlatlari qonunchiligida rivojlanib, XVIII asr oxirida Fransiya Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasida mustahkamlangan. XX asrga kelib esa aybsizlik prezumpsiyasi xalqaro huquqning universal prinsipi sifatida e’tirof etildi [4].

Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 11-moddasida “jinoyat sodir etganlikda ayblangan har bir inson uning aybi qonuniy tartibda aniqlanmaguncha aybsiz deb hisoblanishga haqli” ekanligi belgilangan [4]. Shuningdek, Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro paktning 14-moddasida ham ushbu prinsip mustahkamlangan [5]. Bu esa aybsizlik prezumpsiyasining xalqaro huquqiy standart darajasiga ko‘tarilganini anglatadi. Mazkur prinsip faqat jinoyat protsessi uchun emas, balki umuman inson huquqlari tizimining muhim elementi sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasida aybsizlik prezumpsiyasi konstitutsiyaviy darajada kafolatlangan. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 28-moddasiga muvofiq, shaxsning aybi sud tomonidan aniqlanmaguncha u aybsiz hisoblanadi [2]. Jinoyat-protsessual kodeksining 23-moddasi esa ushbu prinsipning amaliy mazmunini ochib beradi. Unga ko‘ra, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchi o‘z aybsizligini isbotlashga majbur emas, ayblovni isbotlash majburiyati esa tergov va prokuratura organlari zimmasiga yuklatiladi [1].

Mazkur tamoyilning asosiy maqsadi davlatning jinoiy ta’qib vakolatlarini cheklash va shaxs huquqlarini himoya qilishdan iborat. Chunki jinoyat protsessi davlat tomonidan majburlov choralarini qo‘llash imkoniyatini beradi. Agar aybsizlik prezumpsiyasi mavjud bo‘lmasa, tergov va prokuratura organlarining vakolatlari cheklanmasdan qolishi mumkin edi. Bu esa asossiz ayblovlar, noqonuniy hibsga olish va inson huquqlarining buzilishiga olib keladi [6].

Aybsizlik prezumpsiyasi jinoyat protsessining barcha bosqichlarida amal qilishi kerak. Dastlabki tergovdan boshlab sud hukmi qonuniy kuchga kirgunga qadar shaxs aybsiz hisoblanadi. Shu sababli tergovchi, prokuror, sudya hamda boshqa mansabdor shaxslar ommaviy

bayonotlarda ehtiyotkor bo‘lishlari talab etiladi. Xalqaro amaliyotda sud hukmigacha shaxsni “jinoyatchi” sifatida ko‘rsatish inson huquqlarining buzilishi deb baholanadi [6].

Yevropa inson huquqlari sudi amaliyotida aybsizlik prezumpsiyasining buzilishi bilan bog‘liq ko‘plab ishlar ko‘rib chiqilgan. Masalan, davlat organlari vakillari yoki ommaviy axborot vositalari tomonidan shaxsni sud hukmigacha aybdor sifatida talqin qilish Yevropa inson huquqlari konvensiyasining 6-moddasi buzilishi sifatida baholangan [6]. Bu esa mazkur prinsipning xalqaro miqyosdagi muhim ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

Aybsizlik prezumpsiyasi dalillarni baholash jarayoni bilan ham bevosita bog‘liq. Jinoyat protsessida sud faqat qonuniy yo‘l bilan olingan va tekshirilgan dalillarga asoslanishi kerak. Qonunga xilof ravishda olingan dalillar esa haqiqiy dalil sifatida qabul qilinmasligi lozim [8]. Mazkur qoida adolatli sudlovni ta’minlashning eng muhim kafolatlaridan biri hisoblanadi.

Dalillarni baholashda “shubhalar ayblanuvchi foydasiga talqin qilinadi” degan qoida aybsizlik prezumpsiyasining muhim elementi sifatida namoyon bo‘ladi. Agar sud jarayonida ayblov to‘liq isbotlanmasa yoki dalillar o‘rtasida qarama-qarshilik mavjud bo‘lsa, bunday holatlar sudlanuvchi foydasiga hal etilishi kerak [8]. Ushbu qoida inson huquqlarini himoya qilishning eng muhim vositalaridan biri hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining “Sud hukmi to‘g‘risida”gi qarorida ham dalillarni baholashning xolisligi va qonuniyligi alohida qayd etilgan. Qarorga ko‘ra, sud hukmi taxminlarga emas, balki ishonchli dalillarga asoslanishi lozim [8]. Bu esa aybsizlik prezumpsiyasining sud amaliyotidagi real ifodasidir.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda sud-huquq tizimini isloh qilish doirasida aybsizlik prezumpsiyasini ta’minlash bo‘yicha muhim chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, “Habeas corpus” institutining kengaytirilishi, sudlarning mustaqilligini kuchaytirish, advokatura institutini rivojlantirish hamda tergov organlari faoliyati ustidan sud nazoratining kuchaytirilishi aybsizlik prezumpsiyasining amaliy ta’minlanishiga xizmat qilmoqda [7].

Sud-huquq tizimidagi islohotlar natijasida oqlov hukmlarining soni ham oshib bormoqda. Avvalgi yillarda sud amaliyotida oqlov hukmlari juda kam uchragan bo‘lsa, keyingi davrda ularning ulushi ortgani kuzatilmoqda. Bu esa sudlarning mustaqilligi va dalillarni xolis baholash tamoyillari kuchayib borayotganini ko‘rsatadi [7].

Biroq amaliyotda ayrim muammolar saqlanib qolmoqda. Ayrim hollarda tergov organlari tomonidan yetarli dalillar mavjud bo‘lmasdan turib ehtiyot choralarini qo‘llash holatlari uchraydi. Shuningdek, ayrim ommaviy axborot vositalarida gumon qilinuvchilar sud hukmigacha aybdor sifatida ko‘rsatilmoqda [9]. Bunday holatlar aybsizlik prezumpsiyasiga zid bo‘lib, shaxsning sha’ni va qadr-qimmatiga jiddiy zarar yetkazadi.

Ayniqsa, zamonaviy axborot texnologiyalari va ijtimoiy tarmoqlarning rivojlanishi sharoitida aybsizlik prezumpsiyasini ta’minlash masalasi yanada murakkablashmoqda. Chunki ayrim hollarda tergovga oid ma’lumotlar ijtimoiy tarmoqlarda keng tarqalib, jamoatchilik fikri sud qaroridan oldin shakllanib ulgurmoqda. Natijada sudlanuvchi aybi hali isbotlanmagan bo‘lsa ham, jamiyat tomonidan “jinoyatchi” sifatida qabul qilinishi mumkin [4]. Bu esa nafaqat aybsizlik prezumpsiyasi, balki shaxsning sha’ni va qadr-qimmatini himoya qilish tamoyiliga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Aybsizlik prezumpsiyasi advokat faoliyati bilan ham uzviy bog‘liq. Himoyachi ayblanuvchining huquq va manfaatlarini himoya qiluvchi asosiy subyektlardan biri hisoblanadi. Advokatning protsessdagi faol ishtiroki ayblov va himoya tomonlari o‘rtasidagi protsessual tenglikni ta’minlaydi [10]. Shu sababli advokatura institutining mustaqilligi va samaradorligini oshirish aybsizlik prezumpsiyasining real kafolatlaridan biri sifatida qaraladi.

Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, demokratik davlatlarda aybsizlik prezumpsiyasini ta’minlashga alohida e’tibor qaratiladi. Masalan, Germaniya va Fransiya qonunchiligida tergov organlari tomonidan shaxsni aybdor sifatida talqin qiluvchi bayonotlar berilishi qat’iy

cheklangan [6]. AQSh huquq tizimida esa “reasonable doubt” (“asosli shubha”) konsepsiyasi ayblovni yuqori darajada isbotlash talabini belgilaydi. Ya’ni, sudlanuvchining aybi hech qanday asosli shubha qolmaydigan darajada isbotlanishi lozim.

Aybsizlik prezumpsiyasi jamiyatdagi huquqiy ong va huquqiy madaniyat bilan ham chambarchas bog‘liq. Agar jamiyatda huquqiy madaniyat past bo‘lsa, sud hukmigacha shaxsni aybdor deb hisoblash holatlari keng tarqaladi. Shu sababli aholining huquqiy savodxonligini oshirish, OAV vakillarining huquqiy bilimlarini mustahkamlash va jurnalistlarning professional etikaga rioya etishini ta’minlash muhim ahamiyatga ega [9].

Mazkur prinsipning yana bir muhim jihati shundaki, u nafaqat ayblanuvchini, balki jamiyat manfaatlarini ham himoya qiladi. Chunki nohaq ayblov va noqonuniy jazolash holatlari sud tizimiga bo‘lgan ishonchni pasaytiradi. Sud tizimiga ishonchning pasayishi esa huquqiy davlat tamoyillariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi [12]. Shu sababli aybsizlik prezumpsiyasiga rioya etilishi jamiyatda qonun ustuvorligini ta’minlashning muhim sharti hisoblanadi.

Shuningdek, aybsizlik prezumpsiyasi korrupsiyaga qarshi kurashishda ham muhim rol o‘ynaydi. Chunki sud va tergov organlarining faoliyati qonuniylik hamda dalillarga asoslangan holda olib borilsa, noqonuniy bosim va manfaatdorlik holatlarining oldi olinadi. Bu esa huquqni muhofaza qiluvchi organlarning faoliyatida shaffoflikni ta’minlashga xizmat qiladi [11].

Aybsizlik prezumpsiyasi jinoyat protsessida insonparvarlik tamoyilining ham ifodasidir. Ushbu prinsip davlatning jazolash vakolati cheksiz emasligini, har qanday ayblov faqat qonuniy asosda va sud qarori bilan tasdiqlanishi lozimligini anglatadi. Shu jihatdan aybsizlik prezumpsiyasi demokratik huquqiy davlatning asosiy belgilaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, aybsizlik prezumpsiyasining to‘liq ta’minlanishi uchun faqat qonunchilikning mavjudligi yetarli emas. Uni amaliyotda samarali qo‘llash uchun sudlarning haqiqiy mustaqilligi, advokatlarning erkin faoliyati, tergov organlari ustidan samarali nazorat hamda jamiyatda yuqori huquqiy madaniyat shakllanishi zarur [7]. Aynan shu omillar aybsizlik prezumpsiyasining real kafolatlarini ta’minlaydi.

Umuman olganda, aybsizlik prezumpsiyasi jinoyat protsessida shaxs huquqlarini himoya qiluvchi eng muhim konstitutsiyaviy tamoyillardan biri hisoblanadi. Ushbu prinsipga qat’iy rioya etilishi inson huquqlarini ta’minlash, adolatli sudlovni amalga oshirish va huquqiy demokratik davlatni rivojlantirishning asosiy omillaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Xulosa

Aybsizlik prezumpsiyasi jinoyat protsessida shaxs huquqlarini himoya qiluvchi asosiy konstitutsiyaviy kafolat hisoblanadi. Ushbu tamoyil shaxsni asossiz ayblash va noqonuniy jazolashdan himoya qiladi, sud-tergov organlari faoliyatida qonuniylik va xolislikni ta’minlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekiston Respublikasida aybsizlik prezumpsiyasining huquqiy asoslari xalqaro standartlarga mos ravishda shakllantirilgan. Konstitutsiya, Jinoyat-protsessual kodeksi va sud amaliyoti mazkur tamoyilni ta’minlashga qaratilgan muhim normalarni o‘z ichiga oladi.

Shu bilan birga, aybsizlik prezumpsiyasining amaliyotda to‘liq ta’minlanishi uchun sud mustaqilligini mustahkamlash, tergov organlari faoliyati ustidan nazoratni kuchaytirish, ommaviy axborot vositalarida huquqiy madaniyatni oshirish hamda advokatura institutini rivojlantirish zarur.

Mazkur prinsipga qat’iy rioya etilishi inson huquqlarini himoya qilish, adolatli sudlovni ta’minlash va huquqiy demokratik davlatni rivojlantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2023. – 23–25-betlar.
2. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023. – 12–14-betlar.

3. Rustamboyev M.X. Jinoyat-protsessual huquqi. – Toshkent: TDYU, 2021. – 95–102-betlar.
4. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. BMT, 1948. – 11-modda.
5. Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro pakt. BMT, 1966. – 14-modda.
6. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. – Strasbourg, 1950. – Article 6.
7. Mamatqulov Z. Inson huquqlarini himoya qilishning konstitutsiyaviy asoslari. – Toshkent: Yuridik adabiyotlar, 2020. – 67–74-betlar.
8. O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining “Sud hukmi to‘g‘risida”gi qarori. – Toshkent, 2014. – 6–8-bandlar.
9. Turdiboyev Sh.R. “Jinoyat-protsessual qonunchilikda aybsizlik prezumpsiyasi tamoyilining qo‘llanilishi”. – European Science International Conference, 2025. – 375–376-betlar.
10. Saidov A.X. Inson huquqlari nazariyasi. – Toshkent: Konsauditinform, 2018. – 122–130-betlar.
11. Qudratov M.A. “Aybsizlik prezumpsiyasi”. – Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar jurnali, 2026. – 276–283-betlar.
12. Anvarov B.G‘. “Aybsizlik prezumpsiyasining ahamiyati va amaliy tajribasi”. – Ta’lim innovatsiyasi va integratsiyasi, 2024. – 45–52-betlar.